

Den Haag stad van risicomijdende regenten of wereldwijze investeerders?

Een onderzoek naar het investeringsgedrag van welgestelde Hagenaars rond 1740 en de financiële markt van Den Haag.

Gerrit Adriaensz. Berckheyde, *De Hofvijver gezien vanaf de Korte Vijverberg*, 1692 (Wikimedia commons)

Josje Schnitzeler

3237419

Afstudeerscriptie master politiek en maatschappij in historische context

Begeleider Oscar Gelderblom

Januari 2013

1. Inleiding

Al in de zestiende eeuw was Den Haag het bestuurscentrum van Holland. Vanaf de tijd van de Republiek was Den Haag niet alleen het vergadercentrum van de Staten van Holland maar ook van de Staten-Generaal. Met de Staten-Generaal kwamen delegaties uit binnen- en buitenland naar Den Haag. Dat leverde Den Haag de reputatie op van een stad van ambtenaren en ambassadeurs, van regenten en renteniers. Een stad waar geen geld werd verdiend, maar alleen uitgegeven. Maar wie Den Haag conform het imago van ambtenaren, regenten en renteniers, gelijk wil stellen met saai, behoudend of traag heeft het mis. Den Haag was *the place to be* voor de bestuurlijke elite en de adel. De Republiek bestond uit zelfstandige staten, maar als het er op aan kwam dan werden dáár de knopen doorgelukt. Over oorlog en vrede en over belastingen. Ook was het de plaats waar goede huwelijken konden worden gearrangeerd. En een plaats waar geld uitgegeven geen probleem was; luxe winkels en exotische handelswaar waren in Den Haag ruimschoots voorhanden.¹ Net zoals het centrum van Amsterdam gonsde van de bedrijvigheid van kooplieden en handelaren, gonsde het Binnenhof en het Lange Voorhout van de bedrijvigheid van bestuurders, afgevaardigden uit diverse steden en landen, ambtenaren en bedienden.² Het Binnenhof was ook het financieel centrum van de Unie, de plaats waar de schatkist werd beheerd. Dit was de werkplek van de ontvanger-generaal der Verenigde Nederlanden; één van de best verdienende functies die een man zich kon wensen. Hij was verantwoordelijk voor de organisatie van de financiën van de Unie. Hij schreef obligaties uit, organiseerde de financiën van de vloot en kon voor buitenlandse mogendheden leningen organiseren.³ Bovendien was het belangrijkste kantoor van de Hollandse schatkist in Den Haag gevestigd.⁴

In Den Haag woonde in de zeventiende en in de achttiende eeuw een grote concentratie van rijke families. De vermogens waren gemiddeld groter dan die in Amsterdam.⁵ 'Conspicuous consumption', geld uitgegeven aan statussymbolen als een koets met paarden of een buitenplaats en een grote huishouding voeren met veel personeel, hoorde erbij waarschijnlijk meer dan in andere Hollandse steden.⁶ De keerzijde van dit uitgavenpatroon, is onderwerp van dit artikel; hoe belegden en investeerden deze mensen hun geld? Als Den Haag een stad van ambtenaren en regenten was, zou het financiële gedrag van haar inwoners daar dan een afspiegeling van zijn?

1 Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Den Haag, Geschiedenis van de stad, deel 2. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005) 74-75.

2 Lodewijk Petram, *De bakermat van de beurs, Hoe in zeventiende-eeuws Amsterdam de moderne aandelenhandel ontstond* (Amsterdam/Antwerpen 2011).

3 B.E. de Muinck, *Een regentenhuishouding omstreeks 1700. Gegevens uit de privé-boekhouding van Mr. Cornelis de Jonge van Ellemeet, ontvanger-generaal der Verenigde Nederlanden (1646-1721)* (Den Haag 1965), 16, 20-22.

4 Maarten Prak, *Gezeten burgers, de elite in Leiden 1700-1780* (z.p.1985), 120.

5 Kees Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw, Kapitaal, macht, familie en levensstijl* (Amsterdam 2006)

6 J. Schnitzeler, 'Status op z'n Hollands. De bewoners van het Lange Voorhout en hun buitenplaatsen en tuinen tussen 1650 en 1750', *Jaarboek Die Haghe 2011*. Verkorte versie van bachelorscriptie, volledige versie op igitur-archive.library.uu.nl.

Regenten hebben in de literatuur een negatieve roep gekregen. Het beleggingsgedrag van achttiende-eeuwse regenten was defensief, risicomijdend. Verschillende auteurs schetsen enerzijds een verandering ten opzichte van de zeventiende eeuw, een tijd waarin de ondernemersgeest het land blijkbaar meer beheerste. Anderzijds worden regenten vergeleken met kooplieden en ondernemers in Amsterdam die een grotere bereidheid hadden tot risico's nemen.⁷ Van het achttiende-eeuwse Hoorn, Leiden en Gouda is de elite aan uitgebreid onderzoek onderworpen. Kooimans, Prak en De Jong hebben onder meer het financiële gedrag van regenten en hun families in deze steden onderzocht. Uit *Onder regenten, Met goed fatsoen* en *Gezeten burgers* blijkt dat deze regenten in de achttiende eeuw inderdaad risicomijdend belegden. Grote delen van hun kapitaal zat in binnenlandse overheidsschuld, een zeer veilige belegging. De regenten van Gouda spanden de kroon; zij belegden 80% van hun vermogen in binnenlandse overheidsschuld, in Hoorn en Leiden was dat ruim 60%.⁸ Ook over Delft en Amsterdam zijn enige cijfers beschikbaar die verder op aan de orde komen.⁹ Naar het financiële gedrag van de Haagse elite was tot op heden nauwelijks onderzoek gedaan.¹⁰ Den Haag was een middelgrote stad, net als Leiden. Het zou daarom redelijk zijn om de Haagse elite met de regenten uit Hoorn, Leiden en Gouda te willen vergelijken. Maar Den Haag zou ook overeenkomsten met Amsterdam kunnen vertonen vanwege haar bijzondere positie in de Republiek en haar internationale relaties. Beide vergelijkingen komen in dit artikel aan de orde en de vraag zal zijn welke vergelijking Den Haag het meest recht doet; met wie is de Haagse elite het best te vergelijken?

Gegevens over Den Haag ontbreken eveneens als het gaat om inzicht in het functioneren van de stedelijke financiële markt. De actuele gangbare veronderstelling in de literatuur is dat het ontbreken van moderne banken het economische leven niet heeft gehinderd omdat men de behoefte aan korte termijn of lange termijn krediet of inzicht investeringsmogelijkheden langs andere wegen wist te vervullen. Naar de wijze waarop dit gebeurde zijn vooral gegevens over Amsterdam verzameld.¹¹ De gegevens van de collaterale successie die voor dit onderzoek zijn gebruikt geven indirect inzicht in het mogelijke functioneren van de financiële markt van Den Haag

7 Prak, *Gezeten burgers*, 13-14.

8 Prak, *Gezeten burgers*, 115. J. de Jong, *Met goed fatsoen, De elite in een Hollandse stad, Gouda 1700-1780* (z.p. 1985) 109. L. Kooimans, *Onder regenten, De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (z.p. 1985) 223-224.

9 Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft, bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987). Alice Clare Carter, *Getting Spending and Investing in early modern times* (Assen 1975).

10 Alleen in F.P.H. Groeneveld, *De economische crisis van het jaar 1720* (Groningen-Batavia 1940) zijn enige gegevens over Den Haag te vinden. Hij geeft echter alleen een paar voorbeelden van wat er in het archief te vinden zou zijn en geen systematische analyse.

11 O. Gelderblom, J. Jonker, 'With a view to hold: The emergence of institutional investors on the Amsterdam securities market during the seventeenth and eighteenth centuries', in: J. Atack, L. Neal, *The Origins and Development of Financial Markets and Institutions, From the Seventeenth Century to the Present* (Cambridge 2009). Maar ook: R. Schalk, *Financing the Dutch Golden Age: The credit market of Enkhuizen, 1580-1700* (Masterscriptie 2010 igitur-archive.library.uu.nl).

door de aan- of afwezigheid van verschillende soorten waardepapieren.

Kooimans, Prak en De Jong nemen 1700 tot 1780 als onderzoeksperiode. Om een vergelijking met hun studies mogelijk te maken én om de omvang van dit onderzoek beheersbaar te houden, is er voor gekozen om één moment te nemen namelijk de periode rond 1740. Verder is relevant dat in 1742 in Den Haag de personele quotisatie werd geheven. Deze bron biedt de mogelijkheid gegevens over beroep te achterhalen.¹² De financiële informatie komt bij Kooimans, Prak en De Jong vooral uit boedelinventarissen en in mindere mate uit collaterale successies, een belasting op erfenissen buiten de directe lijn. Dit artikel is hoofdzakelijk gebaseerd op onderzoek aan collaterale successies uit 1742-1743 uit het Haags Gemeentearchief.¹³ Deze focus maakt dat het niet mogelijk is om uitspraken te doen specifiek over Haagse regenten omdat er daarvan te weinig in de onderzochte aktes voorkomen. De gedachte was dat uitspraken mogelijk zouden kunnen zijn over verschillende inkomensgroepen in de Haagse samenleving. Den Haag bestond immers niet alleen uit overheidsinstellingen. Zoals elke normale gemeenschap was er ook een andere economie; die van de ambachtlieden en de ondernemers. Vertegenwoordigers van dit deel van Den Haag zouden meer in de middenklasse dan in de hoogste inkomensklasse terug te vinden moeten zijn. Gebleken is dat de rijkdom aan gegevens toch vooral in de bovenste belastingklasse, de Haagse elite, aanwezig is. Dat maakt het mogelijk om deze elite te vergelijken met de elite uit andere steden én met de Haagse middenklasse. Uitspraken over verschillen binnen de Haagse middenklasse zijn maar beperkt mogelijk.

12 Dit was een belasting op alle burgers met een inkomen van meer dan 600 gulden per jaar. Behalve naar inkomen werd naar belangrijke indicatoren van bezit en welstand gekeken. Naast het adres en het beroep werd het jaarlijks inkomen, de huurwaarde van het huis, het aantal dienstboden, het eventuele bezit van paarden, een koets en een buitenplaats genoteerd. Zie ook Prak, *Gezeten burgers*, 269.

13 Archief van de ontvanger van penningen en imposten, BNR 0320-01, inv. nrs. 89, 155, 156, HGA.

2. Onderzoeksmethode

In theorie zou de meest uitgebreide informatie over het beleggingsgedrag van Hagenaars te vinden zijn in persoonlijke administraties. Deze liggen in de archieven echter niet voor het oprapen. Een alternatief zijn gegevens over bezit. Twee soorten archiefstukken geven deze informatie: boedelinventarissen en aktes van collaterale successie. Boedelinventarissen zijn het meest uitgebreid. Ze bevatten meestal een complete inventarisatie van alle bezittingen, van het onroerend goed tot de lakens en slopen in de kast.¹⁴ Nadeel van deze bron is dat boedelinventarissen vaak geen waardering in geld bevatten, waardoor het werken ermee tijdrovend is.¹⁵ De aktes van collaterale successie zijn korter en bevatten wél financiële informatie. Aktes van collaterale successie zijn in het archief van de belastingininner bewaard. Ze zijn daarom makkelijker te ontsluiten dan de boedelinventarissen, die in notariële archieven tussen allerlei andere notariële aktes zijn bewaard. Dit onderzoek is daarom vooral gebaseerd op de collaterale successie. De vergelijking met cijfers die gebaseerd zijn op boedelinventarissen is in mijn ogen niettemin goed te verantwoorden. Een uitgebreide analyse van aktes van collaterale successie als bron in vergelijking met boedelinventarissen staat in bijlage 1.

De impost van collaterale successie was een belasting op overerving buiten de directe lijn. Van mensen die stierven zonder (overlevende) kinderen werd een overzicht van bezit opgemaakt. Over de waarde hiervan moest door de erfgenamen belasting worden betaald. De inventarissen werden in het algemeen binnen één tot drie maanden na overlijden opgemaakt door een notaris. Deze aktes beginnen meestal met de aanhef 'memorie van alle de goederen en effecten metterdood ontruimt ende naargelaten door (naam overledene) den twintigste penning subject' en eindigen met de datum en een eed waarin de erfgenamen verklaren dat zij niets te hebben achtergehouden.¹⁶ In de akte worden de verschillende belastingplichtige onderdelen van het bezit opgesomd: huizen, land, obligaties, lijfrenten, aandelen, buitenlandse waardepapieren en (ten dele) leningen aan particulieren.

In het Haags gemeentearchief zijn de notariële aktes samengebonden in volgorde van aangifte.¹⁷ Daarnaast zijn er stukken van de hand van de belastingininner, waaronder kasboeken met de daadwerkelijke betalingen.¹⁸ De notariële aktes verschaffen in de aanhef en de afsluiting informatie over de overledene en zijn erfgenamen. Soms wordt het beroep van de overledene

14 Voor een uitgebreid broncommentaar over boedelinventarissen zie Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Broncommentaren 2 Boedelinventarissen* (1995) <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Broncommentaren/retro>.

15 In de Haagse context is bovendien de vindbaarheid van boedelinventarissen een probleem. Omdat het grootste deel van het oude notarieel archief niet is geïndexeerd, is het zeer tijdrovend om de boedels te vinden.

16 In tegenstelling tot wat de term 20e penning suggereert gaat het hier om een belasting van 5,5%. Oorzaak is dat de oorspronkelijke 5% later met een tiende is verhoogd. In het spraakgebruik bleef echter '20e penning' gangbaar.

17 Inv. nr. 89 van het archief van de ontvanger van penningen en imposten bevat de akten van april 1742 tot september 1743. BNR 0320-01, HGA.

18 Archief van ontvanger van penningen en imposten, BNR 0320-01, inv. nr. 155-156, HGA.

vermeld en soms de relatie tussen de overledene en de erfgenamen.

De notariële aktes zijn qua financiële informatie niet compleet; niet alle bezittingen zijn gewaardeerd.¹⁹ Van obligaties en hypotheekbrieven wordt altijd de nominale waarde vermeld. Van land, huizen, aandelen en buitenlandse obligaties staat geen waardering in de aktes. Het kasboek geeft alleen de naam van de overledene en het betaalde bedrag. Met het bedrag in het kasboek was het mogelijk te berekenen hoe het totale vermogen door de belastinginner werd ingeschat. De combinatie van kasboek met notariële aktes maakte meestal een inschatting van de waarde van de verschillende vermogensonderdelen mogelijk. Als iemand bijvoorbeeld een huis had en tien obligaties op Holland, dan was de waarde van het huis te berekenen door het verschil te nemen tussen de waarde van de obligaties en het totale vermogen. Voor personen die meerdere vermogensonderdelen hadden waarvan de waarde onbekend was, is dit opgelost door uit andere bronnen de koersen van aandelen en obligaties te achterhalen.²⁰

Zoals in de inleiding is aangegeven, is de keuze voor de periode ingegeven door de intentie de resultaten te vergelijken met de onderzoeken van Prak, De Jong en Kooimans en gebruik te maken van de gegevens uit de personele quotisatie van 1742. Op grond van deze argumenten is één archiefbestanddeel als uitgangspunt genomen, namelijk een band met ongeveer 140 notariële aktes van collaterale successie over de periode april 1742 tot september 1743.²¹

Uit de personen die in deze aktes voorkomen, is een steekproef genomen gebaseerd op de impost op het begraven. Deze belasting kende een indeling in vijf klassen gebaseerd op vermogen.²² Het grootste deel van de inwoners van Den Haag, 65%, viel in de categorie Pro Deo, 0 gulden. Zij komen in de collaterale successie niet voor; geen begraafbelasting betekende een geschat vermogen lager dan 200 gulden, dus geen noemenswaardig belastbaar bezit. Van de andere vier categorieën was het aanvankelijk mijn bedoeling om per groep ongeveer tien personen te onderzoeken. Daarbij werd gestreefd naar een gelijke verdeling tussen gehuwd en ongehuwd en tussen mannen en vrouwen. De verdeling tussen gehuwd en ongehuwd leverde hoofdbreken op. Volgens De Kruif stierf in Den Haag gemiddeld 4,5% van de mensen ongehuwd.²³ In de collaterale successie is dit aanzienlijk hoger. Er is niet voor gekozen om de steekproef in dit opzicht een afspiegeling te laten zijn van de hele populatie omdat dan een te groot deel van de

19 Deels is dit pech bij het kiezen van het onderzoeksjaar. Voor andere jaren zijn er boekwerken van de ontvanger van imposten met korte samenvatting van de notariële akte inclusief de taxaties voor alle vermogensonderdelen. Voor 1742-1743 ontbreekt dit boek in de archieven helaas. Archief ontvanger van penningen en imposten, BNR 0320-01, inv. nr. 4-43, HGA.

20 Het ging hierbij om 12 gevallen. Bronnen: koersen van in Amsterdam verhandelde aandelen (European state finance database, <http://esfdb.websites.bta.com/table.aspx?resourceid=11367>), lijst vreemde valuta en Auctiondatabase (Research Group Social Economic History, Universiteit Utrecht).

21 Archief ontvanger van penningen en imposten, BNR 0320-01, inv. nr. 89, HGA.

22 Archief secretaris als ontvanger van impost op trouwen en begraven, BNR 0321-01, inv. nr. 24, HGA.

23 José de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers, leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*, typoscript proefschrift (Utrecht 1999) 51.

gegevens onbruikbaar zou worden. In plaats daarvan wordt in de presentatie van de resultaten waar relevant een onderscheid gemaakt tussen gehuwd en ongehuwd.

Om enige willekeur te generen, is in chronologische volgorde gewerkt; de eerste aktes van de juiste belastingcategorie zijn gebruikt. Nadat van tien personen uit de hoogste vermogescategorie de gegevens waren verzameld, was er twijfel over de representativiteit van het gemiddelde vermogen; het leek erg laag. Daarom zijn alle dertig personen uit klasse 1 die in de archiefstukken voorkwamen, meegenomen. Nadat de berekeningen voor de groep van dertig waren gemaakt, bleek het verschil met de groep van tien personen nihil.²⁴ Bij de andere belastingklassen zijn eerst de gegevens van tien personen verzameld. Een deel van hen bleek echter in een andere belastinggroep te vallen, waardoor nieuwe aktes geanalyseerd moesten worden.²⁵ In klasse 3 en 4 schoten daardoor gegevens over; deze zijn meegenomen.

Om een onderscheid te kunnen maken tussen verschillende groepen was het zaak informatie te verzamelen over de beroepen. Daarvoor zijn verschillende bronnen gebruikt, met name indices op archieven aanwezig op het Haags Gemeentearchief, via Archieven.nl en de website van het Nationaal Archief. Dit heeft geresulteerd in een groep van 67 personen verdeeld over vier vermogenscategorieën waarvan twee soorten gegevens zijn verzameld. Persoonlijke gegevens zoals de huwelijks staat, het beroep en de erfenamen en financiële gegevens zoals de hoogte van de begraafbelasting, het vermogen volgens de collaterale successie en de onderdelen waaruit dat vermogen bestond.²⁶

24 Het gemiddelde vermogen was met slechts 30 gulden gestegen (van 49.515 naar 49.545). Bovendien is een controle uitgevoerd door voor een ander jaar (1744) met behulp van het register van de belastinginnehmer te kijken of daar (aanmerkelijk) grotere vermogens voorkwamen. Dat bleek niet zo te zijn.

25 Dit had te maken met problemen met het bepalen van de categorieën van impost op het begraven. Zie hiervoor bijlage 1.

26 Zie bijlage 2 voor een samenvatting van de 67 personen uit de steekproef.

3. Den Haag rond 1740: een internationale gemeenschap en een 'dorp'

Den Haag had rond het midden van de achttiende eeuw ongeveer 34.000 inwoners.²⁷ Het was daarmee aanzienlijk groter dan Hoorn of Gouda, ongeveer net zo groot als Leiden en Rotterdam, kleiner dan Brussel en veel kleiner dan Amsterdam dat 220.00 inwoners telde.²⁸ Het dorp Den Haag ontstond in de dertiende eeuw rondom het hof van de graaf van Holland. In de Habsburgse tijd werd het van een grafelijke residentie een verblijfplaats van de stadhouders. In de tijd van de Republiek bleef dat zo. De aanwezigheid van een hof met kapitaalkrachtige hoogwaardigheidsbekleders leidde tot economische ontwikkeling in het dorp die heel vergelijkbaar zijn met de zogeheten 'trickle down' effecten in een moderne stad. Daarbij genereert hoogwaardige werkgelegenheid, laagwaardige werkgelegenheid. In het tegenwoordige Den Haag zien we rondom de ministeries vele restaurants en koffiezaakjes. In het achttiende-eeuwse Den Haag woonden ambtenaren, advocaten, notarissen en ambassadeurs maar ook dienstmeisjes, molenaars en broodbakkers. Dat Den Haag een plaats was waar luxe werd gewaardeerd, wordt duidelijk uit de aanwezigheid van bijvoorbeeld borduurwerkers, koetsenschilders en degengreepmakers die beslist niet in elke Hollandse stad voorhanden zullen zijn geweest.²⁹ Den Haag was een bestuurscentrum met internationale allure met op het Binnenhof de zetel van de stadhouders, de instanties van de Staten van Holland en van de Unie.

Den Haag was rijk en arm tegelijk. Zowel uit de belastingopgaven van 1672 als uit die van 1742, komt Den Haag naar voren als een gemeenschap met een kleine rijke toplaag. Het percentage zeer rijken ligt hoger dan in Amsterdam en het gemiddelde vermogen van die groep is hoger dan in Amsterdam of in andere Hollandse steden.³⁰ Den Haag heeft echter daarnaast een veel hoger percentage mensen die niet taxabel zijn. In 1742 hoeven slechts 2.000 van de 34.000 mensen belasting te betalen. Dat betekent dat meer dan 90% een inkomen van minder dan 600 gulden per jaar had. In Amsterdam daarentegen, moest 27% van de bevolking belasting betalen.³¹ Van deze 2.000 Haagse belastingbetalers waren er 72, met een geschat jaarlijks inkomen van boven de 10.000 gulden, schatrijk. Procentueel lag dit in Amsterdam aanzienlijk lager.³² Den Haag groeide tussen 1677 en 1730 van 24.000 naar ongeveer 34.000 inwoners. Daarmee onderscheidde het zich ten opzichte van andere Hollandse steden in deze periode, die te maken

27 Wijsenbeek, *Den Haag, Geschiedenis deel 2*, 59.

28 Gouda had ongeveer 20.000 inwoners, De Jong, *Met goed fatsoen*, 21, Hoorn 12.000, Kooimans, *Onder regenten*, 17, Brussel in 1755 58.000, R. de Peuter, *Brussel in de achttiende eeuwse, sociaal-economische structuren en ontwikkelingen in een regionale hoofdstad* (Brussel 1999) 25. Delft in 1749 ongeveer 13.910, Wijsenbeek, *Achter de gevels*, 27. Amsterdam: J. Lucassen, 'Immigranten in Holland 1600-1800, een kwantitatieve benadering', <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/sites/default/files/bronnen/cgm-workingpaper3.pdf>, (Amsterdam 2002).

29 Wijsenbeek, *Den Haag Geschiedenis deel 2*, 52, 72-73. Bijlage 2 CS 302, 400, 415.

30 Schnitzeler, *Status op z'n Hollands*, volledige versie 5-6. Wijsenbeek, *Den Haag Geschiedenis deel 2*, 78.

31 De Kruijf, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 51.

32 In Den Haag was 3,5% van de belastingbetalers een topverdiener, in Amsterdam en andere Hollandse steden lag dat percentage rond de 1%. De Muinck, *Een regentenhuishouding omstreeks 1700*, 72-73.

hadden met krimp.³³ Veel mensen waren slechts tijdelijk in Den Haag. Vertegenwoordigers van de Hollandse steden of bij de Staten-Generaal woonden er doorgaans niet langer dan drie jaar. De belastingheffingen van Holland en de Unie lieten buitenlanders, die tijdelijk in Den Haag woonden, ongemoeid. Een deel van de rijkdom blijft daarom met deze analyse nog buiten beeld, maar moet op de Haagse straten zeer zichtbaar geweest zijn. De gezanten van diverse staten en hun personeel zullen de plaats ongetwijfeld gekleurd hebben. Den Haag was tevens een garnizoensplaats. Een deel van de armoede zal geleden zijn door gewone soldaten die, in tegenstelling tot hun officieren, geen belasting betaalden. De aanwezigheid van het garnizoen bracht ook wapenindustrie met zich mee die in economisch opzicht relevant was voor Den Haag.³⁴

Den Haag heeft nooit stadsrechten gekregen. Den Haag bestond uit een hof en een dorp. Het hof bestond uit het Binnenhof, het Buitenhof en een gebied daarom heen waarbinnen het Lange Voorhout viel. Lange tijd hadden hof en dorp afzonderlijke bestuursorganen en veelvuldig waren er conflicten over de bevoegdheden van beide partijen. Rechtspraak en belastingheffing zijn daarvan belangrijke voorbeelden. Maar juist deze combinatie van hof en dorp maakte van Den Haag de ideale plek voor het vestigen van de Staten van Holland en de Staten-Generaal. Het hof was een plek waar hoogwaardigheidsbekleders zich thuis konden voelen en die zich leende voor ontvangsten van buitenlandse delegaties. Het feit dat het dorp geen stadsrechten kreeg, maakte dat Den Haag geen stem had in de Staten van Holland, daarmee werd Den Haag neutrale grond voor de Hollandse steden. Het kon de plek worden voor de vestiging van de verschillende instellingen en het vergadercentrum, zonder het risico dat Den Haag door haar stem in de vergadering misbruik zou kunnen maken van deze positie.³⁵

Als we rond zouden kunnen lopen in het Den Haag van 1740 hadden we dus een middelgrote Hollandse plaats getroffen die zich officieel geen stad mocht noemen maar er in alle opzichten de allure van had. De stadsmuren ontbraken, maar er waren wel grachten en statige huizen. Een plaats die qua economie meer vergelijkbaar zal zijn geweest met Brussel, dan met Amsterdam.³⁶ Met de aanwezigheid van het bestuurscentrum als drijvende kracht. Een eerder consumptieve dan productieve economie met duidelijke luxe trekjes. Een duiventil met veel tijdelijke inwoners van verschillend plumage variërend van ambassadeurs tot soldaten. Met brede lanen en rijke herenhuizen op het zand waar koetsen hun dagelijkse passage maakten en verpauperde huisjes op het veen waar de nare geur van armoede je van verre tegemoet kwam.

33 Wijsenbeek, *Den Haag Geschiedenis deel 2*, 58-59. Wijsenbeek, *Achter de gevels*, 52.

34 Wijsenbeek, *Den Haag Geschiedenis deel 2*, 60-62.

35 Wijsenbeek, *Den Haag Geschiedenis deel 2*, 90-93, 96-97.

36 De Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw*, 9-10.

4. De financiële markt van Den Haag

Uit de literatuur is weinig bekend over het functioneren van de financiële markt van Den Haag. Uit onderzoek voor andere steden blijkt dat de verschillende functies van het moderne bankwezen in de vroeg-moderne tijd, bij gebrek aan banken, op andere manieren werden gerealiseerd. Zo laat Schalk voor Enkhuizen zien dat ondernemers prima in staat waren op verschillende manieren kortlopend en langlopend krediet te organiseren. Hij toont aan dat andere instellingen, zoals de Weeskamer, soms bankfuncties vervulden door geld van (half)wezen uit te lenen aan kredietzoekers. Van Bochove laat zien dat er individuele intermediairs, waaronder notarissen, waren die beleggers faciliteerden. Het ging dan vaak om het verhandelen van waardepapieren, bijvoorbeeld obligaties op Holland (secundaire markt). In het achttiende eeuws Den Haag was Tobias Boas actief als intermediair, afkomstig uit een Amsterdamse Joodse familie.³⁷ Op grond van de waardepapieren die zijn aangetroffen in de aktes van collaterale successie én de zaken die we daarin niet aantreffen kunnen we aannames doen over hoe ontwikkeld de Haagse financiële markt was.

Contanten en kortlopend krediet

Contanten ontbreken in collaterale successie omdat deze niet werden belast. Ook (verleend) kortlopend krediet of deposito's ontbreken. Onbekend is of dat met regelgeving ten aanzien van collaterale successies te maken heeft of met de mogelijkheden die de Haagse markt bood. In Amsterdam bestond sinds 1609 de Wisselbank. Deze werd gebruikt om rekeningen tussen handelaren te vereffenen en bood een oplossing het valutaprobleem. Cornelis de Jonge van Ellemeet, de ontvanger-generaal van de Unie, had er een rekening. Klaarblijkelijk was er in Den Haag zelf dus geen goed alternatief voor handen. Het tegoed dat hij aanhield was laag en een rente over het tegoed kreeg hij niet.³⁸ Spaarrekeningen in de moderne zin van het woord bestonden niet. Uit boedelinventarissen weten we dat in elk huishouden contant geld aanwezig was. Onder de elite kon dit flink oplopen. Bij rijke burgers was de hoeveelheid contant geld gemiddeld twee maal zo hoog als bij regenten.³⁹ Bij kooplieden zal het noodzaak geweest zijn om contant geld aan te houden om flexibel in te kunnen spelen op zakelijke mogelijkheden. In Amsterdam was het mogelijk om een overschot aan contanten in deposito te geven aan een koopman tegen een vergoeding.⁴⁰ Het gebruik van kortlopend krediet was in deze periode

37 Ch. van Bochove, 'Configuring Financial Markets in Pre-Industrial Europe', *Journal of Economic History* (nog te verschijnen) p. 17 van 47. Hij verwijst naar verschillende artikelen in *Jaarboek Die Haghe* tussen 1919 en 1936 van D.S. van Zuiden over Tobias Boas.

38 De Muinck, *Een regentenuishouding*, 220.

39 De Jong, *Met goed fatsoen*, 256.

40 Vriendelijke mededeling Oscar Gelderblom.

algemeen. Rekeningen bij de kruidenier of de bakker werden vaak maar eens per jaar betaald.⁴¹ Maar ook leverancierskrediet was gebruikelijk. In boedels zijn vaak grote hoeveelheden openstaande rekeningen én vorderingen te vinden die hiervan getuigen. Zo ook in de twee boedels die in dit onderzoek zijn gebruikt ter vergelijking met de gegevens uit de collaterale successie. Uit de boedel van Dirk Schel den Oude, meester borduurmaker blijkt dat juffrouw du Croq hem nog 60 gulden schuldig was '*wegens borduren van een sajetten rok*'. Dirk Schel moest ook zijn leverancier nog betalen. Hij was Jean Bonier '*coopman in sajette en zijde*' nog 687 gulden en 12 stuivers schuldig.⁴² Er werden geen kosten over dit soort kredieten berekend. In collaterale successies worden rekeningen en vorderingen niet vermeld.

In Den Haag was, net als in Amsterdam, een Bank van Lening waar het mogelijk was om tegen onderpand krediet te krijgen. Deze waren opgericht door de stedelijke overheid om burgers te beschermen tegen woekerrentes van particuliere pandjeshuizen. In Amsterdam functioneerde deze bank korte tijd als intermediair.⁴³ In dit onderzoek zijn geen verwijzingen naar de Haagse Bank van Lening gevonden. De Haagse Weeskamer functioneerde in vroeger tijden net als in Enkhuizen als intermediair.⁴⁴ In dit onderzoek zijn geen Weeskamerleningen aangetroffen. Dit kan betekenen dat ook in Den Haag de Weeskamer over was gegaan op institutioneel beleggen.

Binnenlandse obligaties

Het meest voorkomende waardepapier in de Haagse collaterale successies zijn verschillende binnenlandse obligaties. Obligaties en loterijobligaties op Holland en op de Unie overheersen. Verder treffen we obligaties op Groningen, op Friesland, op Amsterdam, op de Prins van Oranje en op de admiraliteit aan. Het Hollandse schuld papier en dat van de Unie had lage rentes, veroorzaakt door een overschot aan beschikbaar kapitaal in combinatie met een reputatie van trouwe rentebetalingen.⁴⁵ Obligaties konden bij uitgifte worden gekocht (primaire markt) of worden verhandeld (secundaire markt). Het is duidelijk dat Den Haag een primaire markt kende door de aanwezigheid van het kantoor van de ontvanger-generaal van de Unie en van Holland. Een secundaire markt is meer dan aannemelijk omdat er voldoende kapitaalkrachtige beleggers in Den Haag waren. Bovendien waren er meer dan genoeg notarissen die een mogelijke rol als tussenpersoon hebben kunnen spelen.⁴⁶ In Amsterdam waren firma's actief die beleggers

41 De Muinck, *Een regentenhuishouding*, 241.

42 Archief Weeskamer, BNR 0402-01, inv. nr. 3036, HGA. De Weeskamer was een stedelijke instelling die tot taak had het beheer over erfenissen van minderjarige (half)wezen. Dit om te voorkomen dat zij onnodig gebrek leden.

43 Ch. van Bochove, H. Kole, 'The Private Credit Market of Eighteenth-Century Amsterdam' (ongepubliceerd versie 16 januari 2012) 3.

44 L. de Gou, *De Weeskamer van 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage 1943) 77-87.

45 J.C. Reilly, *International government finance and the Amsterdam capital market 1740-1815* (Cambridge 1980) 6.

46 In 1700 zijn er in Den Haag 94 notarissen actief. Lijst met namen van notarissen HGA op zaal.

faciliteerden bij de aankoop van dit soort stukken.⁴⁷ Reilly geeft aan dat de Amsterdamse bank Hope in ieder geval rond 1770 een agent in Den Haag had.⁴⁸ In de tweede helft van de achttiende eeuw zou het grootste deel van de stukken in blanco zijn, waarmee de verhandelbaarheid makkelijker werd.⁴⁹ In dit onderzoek zijn regelmatig stukken in blanco aangetroffen maar ook nog erg veel stukken op naam, die zijn echter zelden op naam van de erflater. Stukken op Holland werden niet alleen in Den Haag uitgegeven. In dit onderzoek zijn ook stukken gevonden gemarkeerd ten comptoire van Amsterdam, Leiden, Rotterdam, Dordrecht, Delft en Brielle. Deze beide zaken samen – veel stukken op andere namen en stukken van andere uitgiftekantoren – maken het aannemelijk dat er in Den Haag inderdaad sprake was van een secundaire markt, zonder dat op dit moment duidelijk is hoe deze precies georganiseerd was.

Het kantoor van de ontvanger-generaal organiseerde behalve leningen op de Unie vaak de financiën van de admiraliteit.⁵⁰ Haagse beleggers konden daar waarschijnlijk ook terecht voor obligaties op de admiraliteit.

Lijfrenten

Een andere manier om geld bij de overheid onder te brengen was de aanschaf van lijfrenten. Een lijfrente gaf recht op een jaarlijkse uitkering zolang de persoon op wiens lijf de rente was uitgeschreven, leefde. Lijfrentes waren populair omdat de overheid bij het bepalen van de uitkering lange tijd nauwelijks rekening hield met de levensverwachting waardoor het rendement hoog was. Maar al in de loop van de zeventiende eeuw ging de overheid deze minder uitgeven. In dit onderzoek komen lijfrenten regelmatig voor, maar vormen ze een zeer klein bestanddeel van het vermogen.⁵¹ Op één na zijn alle aangetroffen lijfrenten in Den Haag uitgegeven, of door de Unie of door Holland. Ze waren dus makkelijk verkrijgbaar voor inwoners van Den Haag.

Binnenlandse aandelen

In Amsterdam werden aandelen VOC regelmatig verhandeld. Aandelen VOC waren vaak in coupures van 3.000 gulden uitgegeven, bij een koers van rond de 350% in 1743 betekende dat een investering van 10.500 gulden. Een investering dus, alleen voor de zeer rijken. In Den Haag treffen we slechts vier mensen aan die investeren in VOC of WIC aandelen, maar gezamenlijk is

47 In Amsterdam staan firmanamen op de taxaties van stukken ten behoeve van de collaterale successie, dat is in Den Haag niet het geval. Carter, *Getting, spending and investing*, 26.

48 Reilly, *International government finance*, 45. Het lijkt hier om dezelfde familie Boas te gaan als waarnaar Ch. van Bochove verwijst. Zie voetnoot 43.

49 Reilly, *International government finance*, 29-30.

50 De Muinck, *Een regenthuishouding*, 16, 20-22.

51 Manon van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006) 229. In dit onderzoek is in klasse 1 het gemiddelde aandeel van lijfrente 0,8% van het vermogen, in klasse 2 1,3%, in klasse 3 en 4 komen ze niet voor.

dat wel een aanzienlijk kapitaal.⁵² Het gaat om stukken van de Kamer van Amsterdam. Eén van hen was een hoge functionaris van de VOC en een ander had familie in Amsterdam. Meest waarschijnlijk is daarom dat de stukken in Amsterdam zijn gekocht en niet in Den Haag.

Leningen aan particulieren

De meest voorkomende leningen aan particulieren zijn hypotheekbrieven.

Hypotheekbrieven zijn leningen met een huis als onderpand, maar niet perse bedoeld voor de aanschaf van het huis in kwestie. Verder komen custingbrieven regelmatig voor. Deze werden voor een notaris (of heren schepenen) opgemaakt als een huizenkoper niet genoeg geld voor contante betaling had. Met een custingbrief was het mogelijk om het huis in delen te betalen. In de steekproef zijn veertien personen die één of meerdere custingbrieven of hypotheekbrieven hebben, deze zijn allemaal opgemaakt voor een notaris of heren schepenen.

In dit onderzoek komt een klein aantal onderhandse obligaties voor waarbij geen akte voor notaris of schepenen is opgemaakt. Voor deze obligaties wordt wel een onderpand vermeld, slechts in één geval is er sprake van een algemeen onderpand op de persoon. Bij dit onderpand gaat het vaak om obligaties. Was belenen makkelijker dan verkopen? Waarschijnlijk werd de secundaire markt gehinderd door een belasting op het transport van deze stukken. Vaak waren deze leningen even groot als de (nominale) waarde van het onderpand. Zo werd indirect toch liquiditeit gegenereerd. Een opvallende partij onder de particulieren is de sollicitateur militair. Dit waren mensen die geld aan het leger uitleenden als de kas waaruit de soldaten moesten worden betaald leeg was. Zelf leenden zij hiertoe grote sommen geld. Als onderpand werden soldij ordonnantiën gegeven. In wezen is hier dus sprake van een bankfunctie.⁵³

Buitenlandse aandelen en obligaties

Engelse waardepapieren waren het meest populair omdat ze het meest betrouwbaar werden geacht. Duitse overheidsschulden stonden midden achttiende eeuw meestal ver onder de nominale waarde gewaardeerd.⁵⁴ Ook in Den Haag overheerst het Engelse papier, dan volgt het Duitse en er zijn twee voorbeelden van investeringen in Franse aandelen. Reilly neemt aan dat handel in Engelse staatsschuld rechtstreeks met Londen plaats vond.⁵⁵ Voor andere landen is in Amsterdam sprake van firma's die voor hun klanten investeringen organiseerden. Zoals we hierboven zagen zou er in ieder geval een agent van een Amsterdamse firma in Den Haag actief

52 Petram, *De bakermat van de beurs*. Prijzen aan de Amsterdamse beurs, verzameld in European state finance database (<http://esfdb.websites.bta.com/table.aspx?resourceid=11367>). Bijlage 2 CS 101, 109, 117, 127.

53 Wijsenbeek, *Den Haag Geschiedenis deel 2*, 79. Zes mensen hebben obligaties op de sollicitateur militair variërend van 1.000 tot 17.000 gulden. CS 108, 112, 113, 117, 119, 126.

54 De Jong, *Met goed fatsoen*, 115-116.

55 Reilly, *International government finance*, 64 en 85. Hij lijkt hier vooral over de primaire markt te spreken.

zijn. Ook bij buitenlandse beleggingen kon het zowel om een primaire of een secundaire markt gaan. De ontvanger-generaal die in Den Haag zetelde, organiseerde ook leningen voor buitenlandse mogendheden. De Haagse belegger kon dus op verschillende manieren aan buitenlandse aandelen of obligaties komen; voor nieuwe uitgaven in ieder geval via de ontvanger-generaal en voor aankopen in ieder geval via de agent van Hope. Het is alleszins denkbaar dat de vele ambassades gevestigd in Den Haag ook een rol speelden.

Conclusies

Specifiek voor Den Haag was de aanwezigheid van de ontvanger-generaal van de Unie en de kas van de Staten van Holland. Er legerde een garnizoen dat betaald moest worden en er waren vele buitenlandse ambassades. Bovendien ligt Den Haag aan zee en was de verbinding met Engeland goed. We zouden daarom kunnen veronderstellen dat investeringen in obligaties Unie en Holland laagdrempelig waren en dat de barrière om over de grens te investeren lager lag dan in andere steden. Hierna zullen we zien dat leningen aan particulieren in Den Haag meer voorkomen dan in een aantal andere steden. Blijkbaar was de rijke bovenlaag bereid om geld tegen onderpand uit te lenen én wisten geldschieters en geldleners elkaar te vinden. Wellicht met behulp van de vele notarissen die Den Haag rijk was.

De verscheidenheid aan waardepapieren die mensen uit de steekproef bezaten doet vermoeden dat Den Haag een goed ontwikkelde financiële markt had met veel mogelijkheden. Er zijn geen waardepapieren aangetroffen die elders niet voorkomen en Groeneveld treft dezelfde soort papieren in zijn onderzoek voor 1720 al in Den Haag aan.⁵⁶ De mate waarin ze worden aangetroffen verschilt echter duidelijk van andere steden zoals we in de navolgende paragraaf zullen zien.

⁵⁶ Groeneveld, *De economische crisis van het jaar 1720*, 90-91.

5. De Hagenaar en zijn geld

De kern van dit onderzoek was het analyseren van 67 Haagse aktes van collaterale successie uit 1742-1743. Het bezit van deze 67 mensen is geordend in dezelfde rubrieken als bij Prak, Kooimans en De Jong. Dat maakt een vergelijking mogelijk met Leiden, Hoorn en Gouda. Bovendien zijn steeds de vier vermogensklassen van het impost op begraven gebruikt waardoor enig inzicht in verschil in bezit tussen deze Haagse groepen mogelijk wordt. Op onderdelen wordt Den Haag vergeleken met Delft en Amsterdam.

Bezit in Den Haag

In tabel 1 is het bezit van de onderzochte personen in de vier vermogensgroepen van het impost op begraven weergegeven. Duidelijk te zien is dat de verschillen tussen de vier Haagse groepen wat betreft de verdeling over de verschillende vermogensonderdelen, erg groot zijn. Helder is dat het alleen voor de mensen in klasse 1 mogelijk was alle opties te benutten. Sommige investeringen, zoals in buitenlandse waardepapieren, waren voor lagere inkomensklasse niet aan de orde. Ook de verschillen in omvang van het vermogen zijn enorm en laten zien dat de verschillen binnen de Haagse maatschappij groot waren. In de hoogste klasse bedroeg het gemiddelde vermogen bijna 50.000 gulden, in klasse 2 ruim 5.000 gulden, een tiende dus van klasse 1. Bij de hoogste klasse moeten we ons realiseren dat deze geen “bovenkant” heeft. In principe kan het gemiddelde daardoor erg variëren door de aan- of afwezigheid van een extreem groot vermogen. In klasse 3 bedroeg het gemiddelde vermogen bijna 2.400 gulden en in klasse 4 ruim 600 gulden.

*Tabel 1 Verdeling van bezit van de vier vermogensklassen in Den Haag over vermogensonderdelen*⁵⁷

	Klasse 1 >12.000 gld	Klasse 2 12.000-6.000	Klasse 3 6000-2.000	Klasse 4 2.000-200
Huizen en land	12.0%	41.5%	30.4%	57.8%
Obligaties op de Unie, Holland, overig en lijfrente	25.4%	32.2%	38.0%	25.9%
Aandelen VOC en WIC	6.1%	0.0%	0.0%	0.0%
Buitenland (obligaties en aandelen)	43.6%	0.0%	25.5%	0.0%
Particulieren (obligaties en hypotheek) en bedrijven	12.6%	26.2%	6.1%	16.3%
Anders	0.3%	0.0%	0.0%	0.0%
Totaal	100%	100%	100%	100%
Gemiddeld vermogen in gulden	49.545	5.087	2.393	613
N	30	10	11	16

⁵⁷ Gebaseerd op de 67 geanalyseerde aktes van collaterale successie van april 1742 tot september 1743 uit inv. nr. 89 van het archief van de ontvanger van penningen en imposten (BNR 0320-01, HGA), zie bijlage 2 voor persoonsgegevens.

Tabel 1 laat zien dat in klasse 1 investeringen in buitenlandse waardepapieren veruit het belangrijkste waren, gevolgd door binnenlandse overheidsschuld, leningen aan particulieren en investeringen in huizen. In klasse 2 overheersen huizen en binnenlandse obligaties. Opvallend is dat leningen aan particulieren procentueel ruim twee maal zo hoog zijn als in klasse 1. Investerings in het buitenland zijn in klasse 2 afwezig, terwijl in klasse 3 een kwart van het vermogen hierin zit. In klasse 3 zijn binnenlandse obligaties de belangrijkste categorie, op de voet gevolgd door investeringen in huizen. Meer dan de helft van het vermogen van de mensen uit klasse 4 zit in huizen, de rest in binnenlandse waardepapieren en leningen aan particulieren.

Om meer gevoel te krijgen voor de vier groepen is geprobeerd om gegevens over beroep te achterhalen. Van een groot deel van de eerste klasse was het eigen beroep of dat van hun echtgenoot of familie te vinden. Van de overige drie klassen is van ongeveer de helft een (indicatie van) beroep gevonden.⁵⁸ Op één na zijn de regenten en patriciaat terug te vinden in de eerste klasse, evenals een deel van de beroepen die in verband te brengen zijn met de bestuursfunctie van Den Haag (ambtenaren, notarissen e.d.). In deze meest welvarende klasse vinden we verder vier militairen en twee VOC kooplieden. Opvallend is dat het bij de militairen om zeekapiteins gaat, een categorie die je in Den Haag niet meteen zou verwachten. In de drie andere categorieën vinden we naast twee kooplieden en een luitenant, vooral ambachtslieden. Het Den Haag van het hof lijkt vooral in de hoogste welstandsklasse te vinden te zijn en het 'dorp' Den Haag vooral in de drie andere. Scheveningen dat bij Den Haag hoorde, is zo goed als afwezig in deze steekproef. Waarschijnlijk was de armoede in dit vissersdorp zo groot dat Pro Deo begraven de norm was.⁵⁹

Huizen en land

Het bezit van land is vrijwel uitsluitend beperkt tot de rijken, maar ook onder hen was het niet algemeen. Ongeveer een derde van de mensen in klasse 1 bezat land en veel was het niet. Pompejus de Roovere stak met kop en schouders boven de rest uit met een kleine 160 morgens, vier andere mensen bezatten ongeveer 25 morgens.⁶⁰ In tabel 4 waar Den Haag wordt vergeleken met Gouda, Hoorn en Leiden, is te zien dat Den Haag wat dit betreft niet afwijkt.⁶¹

In tabel 2 is voor de vier groepen het huizenbezit bekeken en vergeleken met de situatie in Delft. Het gaat dan om eigen huizen en om huurhuizen. In de Haagse klasse 1 heeft ruim de helft van de mensen een eigen huis. Deze huizenbezitters bezitten gemiddeld ruim twee en een half huis. In Delft ligt het huizenbezit onder de elite met 80% duidelijk hoger. In de hoogste

58 Zie bijlage 2.

59 Enige uitzondering is Simon Berkenbosch, schepen te Scheveningen. CS 107, bijlage 2.

60 Een morgen is ongeveer 0,8 hectare.

61 Buiten klasse 1 zijn er slechts twee mensen met een stukje land te vinden. Bijlage 2 CS 105, 109, 112, 116, 118, 119, 123, 126, 127, 208, 404.

welvaartsklasse is dus bijna de helft van de Hagenaars géén huiseigenaar. Huren was blijkbaar vrij gebruikelijk. Misschien omdat het om mensen ging die verwachtten slechts tijdelijk in Den Haag te zullen zijn. De aankoop van een eigen huis gebeurde vaak contant, zeker onder bij de elite.⁶² Zo ook in Den Haag. Hypotheken of met leningen belaste huizen komen in de hoogste belastingklasse niet voor. Daaronder wel, het huis aan de Schoolstraat van Jan van de Kloot, die in de derde klasse viel, is belast met een hypotheek van 5.000 gulden.⁶³

Tabel 2 Huizenbezit van de vier vermogensgroepen in Den Haag en Delft⁶⁴

	Klasse 1	Klasse 2	Klasse 3	Klasse 4
Den Haag aantal huizenbezitters	53%	70%	54%	69%
Den Haag gemiddeld aantal huizen per huizenbezitter	2,6	1,7	6,7	1
Delft aantal bezitters eigen huis (N=20)	80%	65%	80%	35%
Delft aantal huurhuisbezitters (N=20)	55%	45%	50%	20%
Delft aantal huurhuizen per huizenbezitter	3,3	2,3	3,2	1,8

In klasse 2 is 70% van de personen huiseigenaar, maar het aantal huizen is lager, ruim anderhalf. Klasse 3 springt er uit als de klasse van de huisjesmelkers. Ruim de helft van de mensen uit deze klasse bezit huizen, maar zij bezitten er gemiddeld bijna zeven. In deze klasse was geld verdienen met de verhuur van huizen blijkbaar een veel gebruikte strategie. Opvallend is dat bijna 70% van de mensen in de vierde klasse een eigen huis bezit. Vaak is dat het enige bezit. Klaarblijkelijk was een investering in een eigen huis een voor de hand liggende investering, zodra er enig geld overschoot. In Delft ligt het eigen woningbezit in deze klasse lager.

Beleggen in de overheid

In tabel 1 hierboven valt op dat door alle welvaartsklassen wordt belegd bij de overheid. In tabel 3 worden de overheidsbeleggingen voor de vier vermogensklassen uitgewerkt naar verschillende onderdelen. In klasse 1 belegt vrijwel iedereen in overheidsschuld, in klasse 2 daalt dat naar 70%, in klasse 3 gaat het om bijna de helft en in klasse 4 is het nog één op de vier. Er zijn dus grote verschillen tussen de klassen, ook als we kijken naar de verdeling over de verschillende mogelijkheden. Obligaties op Holland zijn meer het domein van de rijken uit klasse 1. Obligaties op de Unie dringen door in de tweede en derde klasse. Loterijobligaties (zowel op Holland als op de Unie) hebben een bereik tot in de vierde klasse en zijn verhoudingsgewijs in de lagere

62 Wijsenbeek, *Achter de gevels*, 117.

63 Bijlage 2 CS 306.

64 Onderzoek Haagse collaterale successie en Wijsenbeek, *Achter de gevels*, 116-119. De Delftse cijfers van eigen huisbezitters en huurhuisbezitters kunnen niet bij elkaar worden opgeteld omdat onduidelijk is hoeveel van de eigen huisbezitters, huurhuizen hebben.

welvaartsklassen populairder. Waarschijnlijk vanwege de kleinere coupures van meestal 100 gulden. Voor alle obligaties kan gelden dat de directe nabijheid van de uitgiftekantoren van schuld papier op Holland en de Unie drempelverlagend werkte voor de Haagse middenklasse. Naar mate het vermogen afneemt, nam het procentuele deel overheidsbeleggingen toe. Dit is deels te verklaren uit het feit dat naar mate het vermogen afneemt, het aantal vermogensonderdelen afneemt, waardoor de spreiding per definitie minder wordt.⁶⁵ In klasse 3 en 4 zijn drie mensen met als enige bezit één obligatie.

*Tabel 3 Overheidsbeleggingen in Den Haag van de vier vermogensgroepen uitgesplitst naar onderdelen*⁶⁶

	Klasse 1	Klasse 2	Klasse 3	Klasse 4
Aandeel beleggers in overheid	90%	70%	45%	25%
Gemiddeld bedrag per belegger in gld. bestaande uit:	14.498	2.343	2.000	636
obligaties Unie	3.179	1.064	920	0
obligaties Holland	7.260	314	640	136
loterijobligaties	1.740	229	440	500
losrente	975	0	0	0
lijfrente	471	93	0	0
obligaties anders	873	643	0	0
Gemiddeld aandeel overheid in het vermogen van de belegger	34%	41%	72%	91%

*Bezit in Den Haag vergelijken met andere steden*⁶⁷

In tabel 1 hierboven is te zien hoe groot het gat is in gemiddeld vermogen tussen de hoogste belastingklasse en de een na hoogste; een factor 10. Alleen de Haagse klasse 1 valt daarom redelijkerwijs te vergelijken met de studies naar regenten en hun families in andere Hollandse steden. In tabel 4 wordt de Haagse klasse 1 vergeleken met de elite van Gouda, Hoorn en Leiden. In het oog springende verschillen tussen Den Haag en de andere steden zijn er wat betreft binnenlandse overheidsbeleggingen, buitenlandse beleggingen en in particulieren.

65 In klasse 1 bestaat het vermogen van deze groep uit gemiddeld 23 onderdelen, klasse 2 uit bijna 8, klasse 3 uit 5 en klasse 4 iets meer dan 3.

66 Onderzoek Haagse collaterale successie.

67 Voor alle vergelijkingen tussen Den Haag enerzijds en Leiden, Gouda en Hoorn anderzijds geldt dat enige vertekening van het beeld mogelijk is omdat dit onderzoek op de collaterale successie is gebaseerd en het onderzoek van Prak, Kooimans en De Jong op boedelinventarissen. De verschillen tussen deze bronnen worden in bijlage 1 nader beschreven. Onroerend goed, obligaties op particulieren en bedrijfsinvesteringen (onder particulier ingedeeld) zouden daardoor voor Den Haag enigszins onderschat kunnen zijn. Dit leidt niet tot andere inzichten omdat de verschillen in onroerend goed tussen de steden klein zijn en obligaties op particulieren juist al opvallend hoog zijn.

Onder de Haagse elite wordt maar 25% belegd in binnenlandse overheidsschuld. Dat is aanzienlijk lager dan in de drie Hollandse steden waar het varieert van ruim de helft in Hoorn tot 80% in Gouda. Ook beleggingen bij particulieren springen eruit. In Den Haag gaat het om ongeveer een achtste deel van het vermogen. In de andere steden komt het niet aan 5%. Dit verschil zou te wijten kunnen zijn aan het feit dat het in Den Haag niet alleen om regenten gaat, maar tevens om rijke burgers. Prak geeft aan dat zij gemiddeld meer particulier investeren dan regenten.⁶⁸ Het aandeel van het vermogen dat wordt belegd in huizen wijkt in Den Haag met 12% niet af van de andere Hollandse steden waar het varieert tussen 12 en 19 %.

Tabel 4 De Haagse elite vergeleken met de regenten en patriciaat in Gouda, Hoorn en Leiden⁶⁹

	Den Haag klasse 1	Gouda/ regenten	Gouda/ patriciaat	Hoorn/ regenten	Hoorn patriciaat	Leiden/ regenten	Leiden/ patriciaat
Huizen en land	12.0%	15.0%	12.0%	19.0%	15.9%	13,9%	13,3%
Obligaties op de Unie, Holland en overig	24.5%	80.0%	81.0%	56.3%	67.2%	60,7%	61,2%
Lijfrenten	0.8%	0.1%	0.7%	2.3%	2.2%	1.5%	0.7%
Aandelen VOC en WIC	6.1%	3.7%	1.2%	10.7%	7.7%	3.6%	4.1%
Buitenlandse obligaties en aandelen	43.6%	0.0%	0.0%	2.8%	1.9%	11.7%	15.0%
Particulieren (obligaties, hypotheke)	12.0%	0.5%	4.6%	2.9%	2.7%	4.5%	3.2%
Productie/bedrijven	0.6%	0.0%	0.0%	2.8%	0.5%	2.0%	0.1%
Contanten/diversen	0.3%	0.6%	0.1%	3.1%	2.0%	2.2%	2.3%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Investeren in het buitenland

Uit tabel 4 blijkt dat het aandeel buitenlandse beleggingen in Den Haag met kop en schouders boven dat in andere Hollandse steden uitsteekt. In Gouda waren in deze periode de buitenlandse beleggingen afwezig. Pas na 1760 werd daar belegd in buitenlandse waardepapieren en in Delft pas na 1770. In Hoorn werd voor 1760 in bescheiden mate belegd in het buitenland. De Leidse elite keek vanaf het begin van de eeuw over de grens, na 1740 nam dit een grote vlucht.⁷⁰ Volgens Prak is de toegenomen belangstelling na 1760 te wijten aan een verminderd aanbod van binnenlandse obligaties.⁷¹ Dat kan echter niet verklaren waarom in Den Haag al voordien zó

68 Prak, *Gezeten burgers*, 281.

69 Onderzoek Haagse collaterale successie en Prak, *Gezeten burgers*, 115. De Jong, *Met goed fatsoen*, 109. Kooimans, *Onder regenten*, 223-224.

70 De Jong, *Met goed fatsoen*, 115. Kooimans, *Onder regenten*, 101. Wijsenbeek, *Achter de gevels*, 128. Prak, *Gezeten burgers*, 123.

71 Prak, *Gezeten burgers*, 124.

ruimschoots internationaal wordt belegd. De Jong maakt een onderscheid tussen landsteden en zeesteden, maar zelfs dan is Den Haag nog een voorloper. Carter komt voor Amsterdam in 1740 op basis van de collaterale successie op 20 tot 25% buitenlandse investeringen. Eind van de eeuw is dat iets opgelopen.⁷² Hoe kan het dat het toch zeer internationaal gerichte Amsterdam in dit opzicht achterblijft bij Den Haag? Zoals in de vorige paragraaf werd geconstateerd kan de aanwezigheid van buitenlandse gezanten in Den Haag een rol hebben gespeeld en had de ontvanger-generaal een rol bij het uitzetten van buitenlandse leningen. In het begin van de achttiende eeuw stond de Staten-Generaal regelmatig garant voor buitenlandse leningen. Indien de buitenlandse mogendheid haar renteverplichtingen verzaakte, werd uit de schatkist betaald. Daarmee daalde het risico dus aanzienlijk. Bovendien was er sprake van belastingvoordelen voor sommige buitenlandse investeringen. Dit alles hield echter op in 1713.⁷³ Het zou interessant zijn na te gaan hoe hoog het aandeel buitenlandse beleggingen in het begin van de eeuw in Den Haag was. Misschien waren dergelijke beleggingen toe al 'gewoon' en zijn ze dat sindsdien gebleven.

In tabel 5 worden de Haagse beleggers in buitenlandse aandelen en obligaties nader bekeken. We zien dat in de hoogste belastingklasse 40% van de mensen belegt in het buitenland. In klasse 2 en 4 zijn buitenlandse beleggingen afwezig. In klasse 3 belegt een kwart over de grens.

Tabel 5 Haagse investeringen en beleggingen in het buitenland naar de vier vermogensklassen⁷⁴

	Klasse 1	Klasse 2	Klasse 3	Klasse 4
Aandeel beleggers in buitenlandse waardepapieren	40%	0	27%	0
Gemiddeld totaal vermogen van beleggers in gld.	94.966	N.v.t.	4.173	n.v.t.
Aandeel buitenlandse investeringen in vermogen	55%	n.v.t.	53%	n.v.t.

Investeren in het buitenland blijkt vrijwel uitsluitend een zaak voor de rijken onder de rijken. Het gemiddelde vermogen van Haagse beleggers in het buitenland is bijna twee maal zo hoog als het gemiddelde van hun klasse, bijna 95.000 gulden ten opzichte van bijna 50.000 gulden. Een dergelijk verschil is ook in Gouda aangetroffen.⁷⁵ Datzelfde geldt voor klasse 3. In tabel 1 is te zien dat het gemiddelde vermogen voor die klasse 2.393 gulden bedroeg. Het gemiddelde vermogen van de mensen uit klasse 3 die buitenlandse waardepapieren bezitten, bedroeg ruim 4.000 gulden.

72 Carter, *Getting, spending and investing*, 51. Carter maakt een onderscheid tussen vermogens boven de 90.000 gulden en vermogens tussen de 20.000 en 90.000 gulden. Vermogens onder de 20.000 gulden blijven buiten beeld.

73 Prak, *Gezeten burgers*, 123. De Muinck, *Een regentenhuishouding rond 1700*, 86-91. NB Reilly geeft aan dat buitenlandse investeringen alleen bij collaterale successie worden belast en noemt geen einddatum voor het belastingvrij zijn van deze investeringen. Reilly, *International government finance*, 11.

74 Analyse aan de hand van onderzoek aan de Haagse collaterale successie.

75 De Jong, *Met goed fatsoen*, 260. Bij vermogens onder de 100.000 gulden bedraagt over de hele periode het aandeel 2,1%, boven de 100.000 gulden gaat het om 15,1%.

In tabel 6, hieronder, is de waarde van de buitenlandse investeringen uitgesplitst naar Engeland en andere landen. Carter heeft dit voor Amsterdam gedaan. Den Haag kan hier daarom worden vergeleken met Amsterdam. Uit de tabel blijkt dat zowel in Amsterdam als in Den Haag het overgrote deel in Engelse obligaties en aandelen wordt belegd. In Den Haag is dit minder extreem dan in Amsterdam, 82% ten opzichte van 91%. Naar mate het totale belegde vermogen kleiner wordt, lijkt het Engelse papier nog meer te overheersen. Het gaat hier nadrukkelijk om een aandeel uitgedrukt in guldens. Zou dat in aantallen obligaties of aandelen zijn, dan is het beeld veel diverser. Zoals hierboven al is geconstateerd staan de obligaties en aandelen van Duitse herkomst in deze periode ver beneden de nominale waarde, terwijl de Engelse stukken het juist goed deden.

Tabel 6 Haagse en Amsterdamse investeringen in het buitenland uitgesplitst naar Engels en niet-Engels⁷⁶

Vermogen in gld. en procenten	Den Haag 1742-1743				Amsterdam 1739-1740			
	Klasse 1		Klasse 3		CS > 90.000 gld		CS 90.000 - 20.000 gld.	
Engels waardepapier	43.306	82%	2.239	100%	4.421	91%	1004	100%
Niet-Engels waardepapier	9.312	18%	0	0%	46.317	9%	nihil	nihil
Totaal vermogen buitenlandse investeringen	52.618	100%	2.239	100%	50.738	100%	1.004	100%

Vermogens vergeleken

In de inleiding hebben we gezien dat Den Haag een zeer rijke elite had. In tabel 7 zijn de vermogens van de Haagse elite vergeleken met andere steden. Het gemiddelde Haagse vermogen steekt dan mager af bij Delft en Amsterdam. Er is zeker een relatie met een verschil in methode en bronnen. Bij de Amsterdamse cijfers, waarvoor de collaterale successie is gebruikt, zijn vermogens onder de 20.000 gulden buiten beschouwing gelaten. In Delft, net als in Hoorn, Leiden en Gouda is gebruik gemaakt van boedels. Echter, het lijkt erop dat daarbij de waarde van de hele boedelinventaris is gebruikt ongeacht of het bezittingen van de overledene of zijn huisgenoten betrof. Bovendien zijn schulden buiten beschouwing zijn gebleven. Het gaat dus om bruto bezit van het huishouden.⁷⁷ In de Haagse collaterale successie gaat het om netto bezit van de overledene.⁷⁸ De Haagse regenten en het patriciaat lijken wel vergelijkbaar met Gouda, Hoorn

76 Analyse onderzoek Haagse collaterale successie en Carter, *Getting Spending and Investing*, 28-30. In de categorie tussen 20.000 en 90.000 gulden komt 0.06% aan niet-Engelse buitenlandse investeringen voor.

77 Prak, *Gezeten burgers*, 311, voetnoot 17. Bij Kooimans en De Jong heb ik niet kunnen vinden hoe zij met deze verschillen omgaan. Wijsenbeek lijkt in *Achter de gevels van Delft* de hele boedelinventaris te gebruiken.

78 In twee gevallen is het gelukt om van een persoon waarvan een collaterale successie was ook een boedelinventaris te vinden. In beide gevallen was er een uitgebreide boedel die deed vermoeden dat er sprake was van conspicuous consumption. Daarnaast waren er veel schulden waardoor het netto belastbaar vermogen laag uitviel. Dirk Schel den Oude, archief Weeskamer, BNR 0402-01, inv. nr. 3036, HGA. Anna Zeeuw, notarieel archief Den Haag 1597-1842,

en Leiden. Gezien de beperkte aantallen is voorzichtigheid echter geboden.

Tabel 7 De vermogens van de Haagse elite vergeleken met andere steden⁷⁹

Gemiddeld vermogen in gld.	Elite ongedifferentieerd	Regenten	Patriciaat
Den Haag	49.545 (N=30)	152.406 (N=3)	40.406 (N=8)
Gouda	–	69.813	31.956
Hoorn	–	123.926	43.402
Leiden	–	154.159	99.777
Amsterdam	64.455	–	–
Delft	97.228	–	–

In tabel 8, hieronder, zijn de vermogens van de Haagse elite uitgesplitst naar huwelijks staat en geslacht. Daaruit blijkt dat ongehuwden het slechter deden dan gehuwden en dat vrouwen het slechter deden dan mannen. Gehuwde vrouwen waren beter af dan ongehuwde mannen. Het minst welvarend waren ongehuwde vrouwen. In het onderzoek zijn de ongehuwden oververtegenwoordigd ten opzichte van een normale populatie, zij drukken daardoor het gemiddelde vermogen sterk omlaag.

Tabel 8 De vermogens van de Haagse elite, naar huwelijks staat en geslacht⁸⁰

	Allen	Gehuwd	Ongehuwd	Gehuwde mannen	Ongehuwde mannen	Gehuwde vrouwen	Ongehuwde vrouwen
N	30	16	14	8	7	8	7
Gemiddeld vermogen	61.906	84.218	36.406	118.193	35.683	55.151	37.130

Al deze factoren samen – verschil in bronmateriaal, verschil in methode en verschil in populatie – verklaren redelijkerwijs de verschillen tussen het gemiddelde Haagse vermogen en gemiddelde vermogens elders. Er is geen reden om de ene of de andere bron of methode af te wijzen.

BNR 0372-01, inv. nr. 1930, HGA.

79 Analyse gebaseerd op de Haagse collaterale successie en Prak, *Gezeten burgers*, 115. De Jong, *Met goed fatsoen*, 109. Kooimans, *Onder regenten*, 223-224. Carter, *Getting, spending and investing*, 50. Zij neemt alleen huishoudens met een vermogen groter dan 20.000 gld. mee en maakt aparte berekeningen voor vermogens boven 90.000 gld. Het waarom van deze grenzen is niet duidelijk. Wijsenbeek, *Achter de gevels*, 133. Bij Wijsenbeek gaat het om de totale waarde van het onroerend goed, de effecten en het contant geld van alle erflaters in de hoogste belastingklasse.

80 Onderzoek Haagse collaterale successie. In een aantal collaterale successies is sprake van de helft, of een ander part van de bezittingen die worden belast. De delen van een aantal partijen zoals de echtgenote of kinderen uit eerdere huwelijks worden niet belast. Om de cijfers beter vergelijkbaar te maken met Prak, Kooimans en De Jong die met boedels van het huishouden rekenen, is hiervoor gecorrigeerd.

Beleggingsgedrag

Wanneer mensen beslissingen nemen over hoe zij omgaan met hun geld kan een heel scala aan overwegingen relevant zijn. Uiteraard maken zij afwegingen tussen risico's die ze bereid zijn te nemen en de rendementen die ze daarbij verwachten. Gewoonte en status spelen een rol. Investerings in land en buitenhuizen waren in deze periode soms een statussymbool. Het feit dat je je 'heer van' mocht noemen was dan belangrijker dan het financiële rendement. In Den Haag zal zeker sprake geweest zijn van 'investeren' in conspicuous consumption, geld uitgeven om er bij te horen. De resultaten hiervan zijn, behalve in land en huizen, niet terug te zien in collaterale successies. Een gedetailleerde analyse van boedels zou dit wel kunnen laten zien.⁸¹ Voor regenten in de achttiende eeuw was investeren in zaken ongebruikelijk geworden. Het streven naar continuïteit van het familievermogen, door veilige beleggingen werd belangrijker dan het streven naar een hoog rendement. Ook de beschikbaarheid of mogelijkheid van investering speelde mee. VOC aandelen waren alleen beschikbaar voor de superrijken omdat het om grote bedragen ging. Iets dergelijks gold waarschijnlijk voor scheepsparten in een landstad; het was niet bereikbaar. Bij investeringen in de overheid speelde soms loyaliteit of in het geval van een bestuurder zelfs een (morele) verplichting een rol.⁸²

Het is niet eenvoudig om te achterhalen welke overwegingen bij de verschillende personen uit het onderzoek een rol hebben gespeeld. We zien in de collaterale successie immers alleen het resultaat aan het eind van een leven. Het is mogelijk dat de portefeuille bij het levenseinde een goede afspiegeling is van het gedrag gedurende het leven. Denkbaar is echter dat mensen naar mate zij ouder werden, na hun werkzame leven, minder risicovol en passiever zijn gaan beleggen. Verder kan een weduwe of weduwnaar een portefeuille hebben geërfd. Het beeld heeft dan eerder betrekking op zijn of haar overleden partner. Ook weten we niet hoe de stukken in hun bezit zijn gekomen. Hebben zij die zelf gekocht bij uitgifte, van een derde of gaat het om erfenissen?

Om toch een idee te krijgen van het gedrag van de Hagenaars uit de steekproef zijn zij in tabel 9 ingedeeld naar de beleggingsstrategie die naar voren komt uit hun portefeuille, zonder dat we weten of zij bewust die keuze maakten en waarom. Er is een indeling gemaakt op basis van risico, rendement en onroerend goed. Een strategie gericht op onroerend goed; meer dan 50% van het vermogen zit in land en huizen. Een strategie vooral gericht op het vermijden van risico's; meer dan 50% van het vermogen ondergebracht bij de overheid. Een strategie gericht op hogere rendementen en dus hogere risico's; meer dan 50% in buitenlandse aandelen en obligaties of meer dan 50% in particuliere obligaties, hypotheekbrieven en bedrijven. Een vierde strategie is spreiden; geen aandeel groter dan 50%.

81 Zie ook voetnoot 78. Deze uitgaven drukken het belastbaar vermogen omlaag.

82 D. Collins, J. Morduch, S. Rutherford, O. Ruthven, *Portfolios of the Poor* (2009) 18. Prak, *Gezeten burgers*, 112-113. Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*, 190-214.

Tabel 9 Haagse beleggingsstrategieën ⁸³

	Klasse 1	Klasse 2	Klasse 3	Klasse 4	Totaal	Man	Vrouw
Bezitters (meer dan 50% huizen en land)	5	4	6	12	27 (40%)	15	12
Risicomijders (meer dan 50% overheid)	10	3	4	3	20 (30%)	6	14
Risiconemers (meer dan 50% particulier en/of meer dan 50% buitenland)	7	1	1	1	10 (15%)	7	3
Spreiders (geen aandeel groter dan 50%)	8	2	0	0	10 (15%)	4	6
N per klasse	30	10	11	16	67		

Uit bovenstaande tabel blijkt dat in de laagste klasse drie kwart van de mensen kiest voor bezit. Het gaat vrijwel uitsluitend om een woning. Dat lijkt een voor de hand liggende optie bij een beperkt budget; een eigen woning levert meteen profijt op. In klasse 2 en 3 overheersen bezitters en risicomijders. Vrouwen zijn oververtegenwoordigd onder de risicomijders.

In klasse 1 komen alle strategieën voor en er is geen strategie die duidelijk overheerst. Voor de rijken waren alle strategieën in Den Haag mogelijk. Risiconemers vinden we vooral in klasse 1. Het lijkt logisch dat grotere risico's makkelijker te (ver)dragen zijn wanneer er veel kapitaal is. De militairen en de VOC mensen zijn in deze categorie te vinden. Bij de beleggers in particuliere zaken zijn een schepen uit Scheveningen en een rijke ongehuwde dame uit een patriciërsfamilie. Een derde deel van de elite vinden we bij de strategie risico mijden. Onder hen één militair, acht mensen met een ambtelijke achtergrond of een vrij beroep (notaris, dokter) en drie patriciërs.

⁸³ Analyse gebaseerd op onderzoek aan de Haagse collaterale successie.

6. Conclusies

Den Haag in de achttiende eeuw was een bijzondere plek. Net als tegenwoordig werden de belangrijke besluiten daar genomen en stond de schatkist van het land er. Dat maakte Den Haag tot een aantrekkelijke woonplaats voor de bestuurlijke elite uit binnen- en buitenland. Een rijke elite die het breed liet hangen. Dit onderzoek laat zien dat dat ook gevolgen had voor de financiële markt van Den Haag en het beleggingsgedrag van de inwoners van Den Haag. Het maakt Den Haag ondanks haar bescheiden omvang eerder vergelijkbaar met Amsterdam dan met steden als Gouda, Hoorn of Leiden.

Het archief van collaterale successie blijkt een waardevolle bron te zijn om inzicht te krijgen in bezit en gedrag van de Haagse elite en middenklasse. De financiële markt van Den Haag bood veel mogelijkheden. De combinatie van de aanwezigheid van de ontvanger-generaal van de Unie, de kas van Holland, veel notarissen, minstens één bankagent en vele ambassades creëerden voor iedereen beleggings- en investeringsmogelijkheden in binnen- en buitenland, voor grote en kleine portemonnees. Het ging daarbij zowel om een primaire als om een secundaire markt. Het bestaan van een secundaire markt valt onder meer op te maken uit het feit dat het gros van de stukken op een andere naam dan die van de erflater stonden. Opvallend is dat beleggingen in de overheid doordrongen tot ver in de middenklasse. Onderzoek onder middengroepen in andere steden zou duidelijk kunnen maken of dit te wijten is aan de nabijheid van het aanbod en dus uniek was voor Den Haag of elders ook voor kwam.

Het beleggingsgedrag van de Haagse elite wijkt duidelijk af van het gedrag van de regenten in Gouda, Leiden en Hoorn. Er wordt veel minder veilig in overheidsobligaties belegd dan in die drie steden. Qua financiële markt en qua beleggingsgedrag lijkt Amsterdam een betere vergelijking te bieden. Maar zelfs ten opzichte van Amsterdam in dezelfde periode en op basis van dezelfde bron, is het aandeel buitenlandse beleggingen opvallend hoog. De nabijheid van ambassades en de rol van de ontvanger-generaal van de Unie bij buitenlandse leningen zal daar invloed op hebben gehad. Daarnaast zagen we dat beleggen over de grens het domein van de rijken onder de rijken was. Een verklaring zou kunnen zijn dat de elite van Den Haag gemiddeld rijker was dan die van Amsterdam.

Dit onderzoek biedt een goed inzicht in het financieel gedrag van de Haagse elite halverwege de achttiende eeuw, maar we hebben pas een glimp kunnen opvangen van het precieze functioneren van de financiële markt van Den Haag. Vervolgonderzoek zou gericht kunnen zijn op het achterhalen van (meer) intermediairs op deze markt. Bijvoorbeeld door te kijken naar de relatief grote hoeveelheid leningen aan particulieren en de mogelijke rol van Haagse notarissen als intermediair. De notariële archieven en verder onderzoek in het archief van collaterale successie zouden wellicht meer licht op dit functioneren kunnen werpen.

Bijlage 1 Nadere opmerkingen over de bron collaterale successie en de impost op het begraven

Prak, De Jong en Kooimans besteden in hun studies elk een bijlage aan de waarde van de collaterale successie als bron.⁸⁴ Prak bespreekt de bron op drie onderdelen; compleetheid, mogelijke belastingontduiking en representativiteit. Aan de hand van deze onderdelen zal ik mijn eigen bevindingen naast die van Prak, De Jong en Kooimans leggen.

Compleetheid

De drie auteurs hebben geprobeerd de opgave van bezit voor de aangifte van impost op collaterale successie te vergelijken met het bezit zoals dat uit boedelinventarissen naar voren komt. Zij constateren dat de boedelinventarissen vollediger zijn. In de opgave voor collaterale successie ontbreekt het contant geld en eventuele banktegoeden omdat deze niet belast worden. Dat is ook in de Haagse opgaven het geval. Verder zouden obligaties op particulieren niet gepasseerd voor een notaris en bedrijfsinvesteringen in meer of mindere mate ontbreken. Obligaties op particulieren zijn wel aanwezig in de Haagse belastingopgaven, bij veel maar niet bij allemaal wordt verwezen naar een notaris of schepen waarvoor de akte is gepasseerd. Het aantal bedrijfsinvesteringen is in dit onderzoek inderdaad opvallend laag. Ook zou onroerend goed lager getaxeerd zijn dan in boedels. Het totale waarde verschil tussen boedelinventaris en collaterale successie is volgens De Jong rond de 17 % en volgens Prak bijna 38%. De vergelijking van Prak is het meest uitgebreid. Aan de hand van 30 gevallen laat hij per categorie zien waar de verschillen zitten. Alle drie constateren zij dat de boedelinventarissen de betere bron zijn omdat ze een vollediger én een hoger totaal bedrag laten zien.

Het was mijn bedoeling om voor Den Haag een dergelijke vergelijking te maken. Alle personen uit de steekproef heb ik geprobeerd terug te vinden in het notarieel archief. Door de beperkte indexatie van dit archief heb ik slechts één boedel daarin terug kunnen vinden en één boedel in het archief van de Weeskamer.⁸⁵ Een gestructureerde vergelijking kan ik daardoor niet maken. Wel wordt uit deze twee vergelijkingen duidelijk dat de collaterale successie een precieze weergave is van het netto bezit van de overledene. Netto bezit wil zeggen dat de schulden worden afgetrokken van de bezittingen. Bij een echtpaar getrouwd in gemeenschap van goederen was het vermogen van de overledene, de helft van het vermogen van hun gezamenlijk huishouden. Slechts die helft is taxabel en dus beschreven. Prak geeft aan dat hij werkt met bruto boedel van de langstlevende (en daarmee dus feitelijk de hele boedel van het huishouden van een echtpaar).⁸⁶

84 Prak, *Gezeten burgers*, 272-273. De Jong, *Met goed fatsoen*, 256. Kooimans, *Onder regenten*, 215.

85 Boedel Anna Zeeuw, Notarieel archief Den Haag 1597-1842, BNR 0372-01, inv. nr. 1930, HGA. Dirk Schel den Oude, Archief Weeskamer, BNR 0402-01, inv. nr. 3036, HGA.

86 Prak, *Gezeten burgers*, 311, voetnoot 17. Bij Kooimans en De Jong heb ik niet kunnen vinden hoe zij met deze

Uiteraard zijn op deze wijze grote verschillen te verklaren. Of een boedelinventaris daarmee 'juister' is, hangt vooral af van de onderzoeksvraag. Als de vraag is hoe 'rijk' of 'arm' men feitelijk was dan is de collaterale successie een uitstekende bron. In de twee gevallen waarin ik een vergelijking tussen boedel en collaterale successie kon maken is sprake van veel bezit maar ook van hoge schulden. Beide personen verkeerden in een situatie die alleen vol te houden was zolang er inkomsten waren. Als de vraag is hoe 'breed men het liet hangen' dan is de boedelinventaris een betere bron omdat daarin het goede leven (of het gebrek daaraan) zichtbaar wordt.

Belastingontduiking

Prak, Carter en Wijsenbeek waarschuwen voor het inherente probleem van een bron die bedoeld was voor een belastingopgave.⁸⁷ Hoeveel zien we niet omdat het achter werd gehouden voor de belastinginner? Carter geeft voor de Amsterdamse collaterale successie aan dat ze een zeer beperkt aantal verbeteringen is tegengekomen, meestal aanvullingen. Dit geldt ook voor Den Haag, niet meer dan een handjevol van de 144 aktes in het onderzochte archiefbestanddeel zijn aanvullingen op een voorgaande aangifte. Ik deel de conclusie van Carter dat dit lijkt te wijzen op een zorgvuldigheid van aangifte. Toch zijn er ook aanwijzingen voor het tegendeel. Sommige aangiften vinden wel erg lang na het overlijden plaats en in een paar gevallen is in het kasboek geen betaling terug te vinden. Carter wijst er daarnaast op dat de sanctie op achterhouden van gegevens hoog was; inbeslagname van het hele bezit. Echter, de vraag is of het niet ook zo was dat er voor belangrijke delen van het bezit geen ontkomen aan was. Op onroerend goed, obligaties en aandelen rustte al een jaarlijkse belasting.⁸⁸ Deze waren dus al geregistreerd. Anderzijds blijft de vraag in hoeverre er in het geval van een langdurig ziekbed over werd gegaan tot verkoop van aandelen en obligaties. Contant geld was immers niet belast. De belastinginner had dat wel voorzien; zaken die kort voor het overlijden van eigenaar wisselden werden alsnog belast.⁸⁹ Wellicht waren er nog andere manieren om te ontsnappen. In het Haags notarieel archief bevindt zich een akte van een soort samenlevingsovereenkomst. Hierin geven broer en drie zussen aan dat het huis waarin zij wonen van hen gezamenlijk is. Hij overlijdt enige maanden na het opmaken van deze akte. De impost op collaterale successie belast in zijn geval slechts een vijfde part van twee stukken land, het huis komt er helemaal niet in voor.⁹⁰

verschillen omgaan. Ook Wijsenbeek lijkt in Achter de gevels van Delft, de hele boedelinventaris van het sterfhuis te gebruiken.

87 Prak, *Gezeten burgers*, 272. Carter *Getting, spending and investing*, 25-26. Wijsenbeek, *Broncommentaren 2 Boedelinventarissen* (1995) <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Broncommentaren/retro>.

88 De zogeheten 200e penning. De Muinck, *Een regenthuishouding rond 1700*, 81.

89 Dit komt voor de notariële akte van collaterale successie van Johanna van de Velde (bijlage 2 CS 124). Het gaat daarbij om een huis dat wel al verkocht is maar nog niet getransporteerd. Het wordt daarom als te belasting opgenomen.

90 CS 404, Franciscus van Hees, Notarieel archief Den Haag 1597-1842, BNR 0372-01, inv. nr. 1776, p 245, HGA.

Representativiteit

De laatste vraag die Prak stelt is of de collaterale successie representatief is. Hij stelt dat er bij de regenten veel ongehuwde broers en zussen voorkomen en constateert dat de representativiteit geen onoverkomelijk probleem is. Ik deel die opvatting met name omdat in de collaterale successie niet alleen ongehuwden voorkomen, maar ook een aantal andere groepen. Gehuwden die zonder (overlevende kinderen) komen te overlijden vallen eveneens onder deze belasting. Een man van wie de echtgenote overlijdt moet, als zij in gemeenschap van goederen waren getrouwd, over de helft van het bezit belasting betalen (uiteraard geldt het omgekeerde ook). Als zij onder huwelijkse voorwaarden waren getrouwd dan erft de man in het algemeen het bezit van zijn vrouw en wordt over dat bezit belasting geheven. Tenslotte komen er mensen in voor die uit hun laatste huwelijk geen (overlevende) kinderen hadden, maar wel kinderen uit een eerder huwelijk. Er wordt dan alleen belasting geheven over het deel dat de overlevende partner erft, niet over de kindsdelen. Als er bijvoorbeeld vier kinderen uit een eerder huwelijk zijn, dan erft de partner 1/5 deel van het bezit en dat is de grondslag voor belasting.

Niet in de collaterale successie zitten mensen met overlevende kinderen uit enig huwelijk, mensen zonder noemenswaardig vermogen en mensen die geen vaste inwoner van Den Haag zijn zoals vertegenwoordigers van andere steden of landen en hun personeel.

Ik trek hieruit twee conclusies. Ten eerste blijft een voor Den Haag belangrijke groep, namelijk die van gezanten en vertegenwoordigers, onzichtbaar. Ten tweede blijkt uit de cijfers dat ongehuwden er financieel gemiddeld slechter aan toe zijn dan gehuwden. Gemiddelde cijfers van de hele collaterale successie zouden het beeld van de populatie dus wel degelijk vertekenen.

Overigens is in het archief van Den Haag een vuistdik boekwerk aanwezig met alle resoluties over de collaterale successie en alle bezwaarschriften die burgers daarop hebben ingediend en hoe daarover is besloten. Een gedetailleerde analyse van de regelgeving ten aanzien van de Haagse collaterale successie zou een apart onderzoek kunnen zijn.⁹¹

91 Archief ontvanger van penningen en imposten, BNR 0320-01, inv. nr. 173. HGA.

Ik wil hier verder nog een aantal opmerkingen maken over de impost op het begraven omdat deze mij een aantal hoofdbreken opleverde die ik misschien volgende onderzoekers kan besparen. Volgens de literatuur is de impost op het begraven is als volgt in gedeeld.⁹²

Klasse V	Pro Deo	geschat vermogen	< 300 gulden
Klasse IV	aanslag 3 gulden	geschat vermogen	301-2.000 gulden
Klasse III	aanslag 6 gulden	geschat vermogen	2.001-6.000 gulden
Klasse II	aanslag 15 gulden	geschat vermogen	6.001-12.000 gulden
Klasse I	aanslag 30 gulden	geschat vermogen	> 12.000 gulden

De index op DTB in Den Haag vermeldt soms klasse en soms het bedrag dat is betaald. Om zeker te zijn ben ik terug gegaan naar de microfiches van de originele begraafboeken.⁹³ Daarin staat een betaald bedrag, soms de vermelding 'ongetrouwd' of 'vervoerd naar' als sprake was van een begrafenis buiten Den Haag en de leeftijd van de overledene. Ik kwam echter acht verschillende bedragen in plaats van vier (3:4, 6:4, 6:8, 12:8, 15:15, 30:15, 31:10:0, 61:10). Met name het hoogste bedrag sprong eruit als niet te rijmen met de indeling in vier klassen. In de literatuur kon ik in eerste instantie geen verklaring vinden. Uiteindelijk bleek dat er sprake was van een verdubbeling van het belastingtarief als de overledene ongetrouwd was. José De Kruif geeft aan dat ook indien de overledene naar een andere stad werd overgebracht (de vermelding 'vervoerd naar'), de belasting werd verdubbeld.⁹⁴ Ik kan daarvoor geen bewijzen vinden.

Verder wordt er nog zegelgeld geheven over de impost. Dit zegelgeld wordt geheven over het oorspronkelijke bedrag van de klasse. Dus voor een ongetrouwde overledene die qua vermogen in klasse II hoorde, werd 30 gulden aan belasting betaald plus zegelgeld over 15 gulden. Het totaal bedrag kwam daardoor uit op 30 gulden en 15 stuivers. De nabestaanden van iemand die in klasse I getrouwd overleed – daarentegen – betaalden 30 gulden plus zegelgeld over 30 gulden, dat komt uit op 31 gulden en 10 stuivers. Het zegelgeld bedroeg dus 5%.

Ten slotte zij nog opgemerkt dat Wijsenbeek voor Delft aangeeft dat bepaalde beroepen per definitie in een bepaalde klasse werden ingedeeld. Bijvoorbeeld notarissen altijd in klasse 2 ongeacht hun daadwerkelijke vermogen. In Den Haag werden blijkbaar andere regels gehanteerd, want daar klopt haar indeling niet.⁹⁵

92 Wijsenbeek, *Achter de gevels*, 104.

93 Archief van secretaris als ontvanger van impost op trouwen en begraven, BNR 0321-01, inv. nr. 24, GHA.

94 De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, Bijlage II-11.

95 Wijsenbeek, *Achter de gevels*, 115.

Bijlage 2 Samenvattende gegevens van de onderzochte personen

Nr	Naam	Beroepsgegevens	Code beroep	Status	vlg CS	Gecorrigeerd vermogen
100	Johannes Mattheus de Roo	vader bankier bank van lening	AM	ongeh	4.400	4.400
101	Cornelia van den Berg	Man is notaris en procureur	AM	geh	18.600	18.600
102	Barta Justinus Laurentius	vader vroedschap	P	ongeh	9.200	9.200
103	Geertruida Emants	P en brouwersfamilie	P	ongeh	6.655	6.655
104	Mr Frederik Hendrik Mumme	VOC koopman	K	geh	148.200	148.200
105	Jongvrouw Cornelia Josina Brassier	vader was vroedschap en BM	P	ongeh	41.909	41.909
106	Vrouw Petronella Quarles	vrouw van bm	P	geh	51.200	51.200
107	Simon Berkenbosch	schepen	R	geh	15.600	15.600
108	Gerrit Adriaen van Reede	zeekapitein	M	geh	10.400	20.800
109	Mr Johan Francois de Witte van Schonten	VOC /Bestuurder	K?	geh	191.182	382.364
110	Teodora Willemina Verhoeven	Man is notaris en procureur	AM	geh	1.655	3.309
111	Nikolaes Cau	zeekapitein	M	geh	3.000	6.000
112	Charlotta Husson	man is eerste commies Comptoire generaal	AM	geh	39.700	79.400
113	Mr Paulus van Assendelft	zoon BM, onduidelijk welke ambten hij bekleedt, wed trouwt	P	geh	42.327	42.327
114	Margareta van der Pot	Man is ijzerkramer	AMB	geh	15.873	31.745
115	Eliza Zas	notaris	AM	ongeh	17.238	17.238
116	Mr Willem van Bochoven	onbekend	ONB	ongeh	21.182	21.182
117	Jongvrouw Judit Adriana Thierry	broer secr A'dam	P	ongeh	100.873	100.873
118	Marinus van Hoeken	moeder is sollicitrice militair, vader vroedschap	P	ongeh	1.218	1.218
119	Jacob van der Helst	klerk bij financiën generaliteit	AM	ongeh	17.210	17.210
120	Ida Antonia Wittert	broer ambachtsheer, schepen	P	ongeh	67.127	67.127
121	Apolonia van der Salm	vader of broer deurwaarder Hof van Holland	AM	ongeh	16.900	16.900
122	Pieter Guerin	commies comptoire generaal Holland	AM	geh	500	500
123	Jan Diederick Hoeufft van Oije	zeekapitein	M	ongeh	75.291	75.291
124	Johanna van de Velde	Man is klerk ter secretarie Unie	AM	geh	11.950	15.900
125	Anna Zeeuw	man is doctor	MED	geh	1.335	13.345
126	Anna Wilkens	man was procureur, nu rentenier	AM	geh	94.268	188.536
127	Pompejus de Roovere	raad in Dordregt	R	ongeh	111.873	111.873
128	Samuel Lavernhe	kapitein	M	ongeh	18.600	18.600
129	Hendrik Willem Rumpf	regent	R	geh	329.745	329.745
200	Jakomina Meekelenburch	onbekend	ONB	geh	7.182	7.182
201	Maria van der Pot	onbekend	ONB	ongeh	4.455	4.455
202	Katarina Stompwijk	zus trouwt beeldhouwer	ONB	ongeh	6.240	6.240
203	Johanna Sergeant	onbekend	ONB	geh	8.683	8.683
204	Emerentia Hamel	misschien wollenaar	AMB	geh	2.109	2.109

205	David Grimplet	koopman	K	geh	500	500
206	Hendrik Huyselaer	weduwe is schoonmaakster	ONB	geh	8.300	8.300
207	Magdalena ten Oeveren	bakkerin	AMB	ongeh	2.900	2.900
208	Machtelt Otters	onbekend	ONB	geh	10.400	10.400
209	Carel de la Bassecour	Wrs pensionaris van Gorinchem, familie patriciaat	P	geh	108	108
300	Adriana Louisa van der Beek	onbekend	ONB	ongeh	3.000	3.000
301	Christina van Loenen	vader apotheker	MED	ongeh	1.000	1.000
302	Leendert de Ruyt	misschien molenaar	AMB	ongeh	945	945
303	Johannes Menning	familie ambachtslieden	AMB	geh	1.700	3.400
304	Sofia van Ameronge	onbekend	ONB	geh	3.618	3.618
305	Johanna de Baene	onbekend	ONB	geh	3.030	3.030
306	Jan van de Kloot	misschien koopman in lakens	K	geh	2.126	2.126
307	Maria Zas (Sas)	onbekend	ONB	geh	400	800
308	Theodoor de Bony	lieutenant	M	geh	4.255	4.255
309	Christina Sertoria	zwager is predikant	G	geh	4.655	4.655
310	Catharina Langkruis	man was broodbakker	AMB	geh	1.600	3.200
400	Dirk Schel Den Oude	mr borduurwerker, wed is borduurwerker	AMB	geh	25	147
401	Jacques Maury	onbekend	ONB	geh	400	800
402	Marie Rondeau	onbekend	ONB	geh	200	200
403	Dirk van der Hel	onbekend	ONB	geh	25	49
404	Fransiscus van Hees	banketbakker	AMB	ongeh	200	200
405	Anna Christina Eekhof	wed is mr paruykmaker	AMB	geh	200	200
406	Pieterella van den Ham	onbekend	ONB	geh	300	300
407	Willem Eikendal	Meester handschoenmaker	AMB	geh	25	98
408	Kornelia Breda	onbekend	ONB	geh	515	1.029
409	Tanneke van der Hiel	onbekend	ONB	geh	1.600	1.600
410	Bernardus Borst	Onbekend	ONB	geh	800	800
411	Sara Verzijl	zus met kantwerker getrouwd	ONB	ongeh	291	291
412	Bastiaen van Savoyen	onbekend	ONB	ongeh	892	892
413	Jakobus van Perrydom	onbekend	ONB	ongeh	233	233
414	Arie de Graef	misschien schipper	S	ongeh	200	200
415	Jacob Viervant	mr broodbakker	AMB	geh	3.900	3.900

NB De nummering in kolom 1 is van mijn hand. Nummers beginnend met 1 zijn mensen uit klasse 1, beginnende met 2, klasse 2, etc. Gegevens uit kolom 3 komen uit diverse bronnen waarvan de personele quotisatie de belangrijkste is. Codering in kolom 4 is van mijn. Kolom 5 en 6 zijn gebaseerd op gegevens in de collaterale successie. De laatste kolom bevat waar relevant aangepaste bedragen voor het vermogen. In een aantal collaterale successies is sprake van de helft, of een ander part van de bezittingen dat wordt belast. De delen van een aantal partijen zoals de echtgenote of kinderen uit eerdere huwelijke worden niet belast. Om de cijfers beter vergelijkbaar te maken met Prak, Kooimans en De Jong die met boedels van het huishouden rekenen, is hiervoor gecorrigeerd.

Bronnen in het Haags Gemeentearchief

Archief van de ontvanger van de ontvanger van penningen en imposten, 0320-01, inv. nrs. 89, 155, 156.

Archief secretaris als ontvanger van impost op trouwen en begraven, BNR 0321-01, inv. nr. 24.

(Index op het) Notarieel archief Den Haag 1597-1842, BNR 0372-01.

Archief Weeskamer, BNR 0402-01.

Personele quotisatie van 1742, kopie op zaal.

Literatuur

Auctiondatabase (Research Group Social Economic History, Universiteit Utrecht)

Bochove, Ch. Van, 'Configuring Financial Markets in Pre-Industrial Europe', *Journal of Economic History* (nog te verschijnen)

Bochove, Ch. Van, Kole, H., 'The Private Credit Market of Eighteenth-Century Amsterdam' (ongepubliceerd versie 16 januari 2012)

Carter, Alice Clare, *Getting, spending and investing in early modern times* (Assen 1975)

Collins, D., Morduch, J., Rutherford, S., Ruthven, O., *Portfolios of the Poor* (2009)

European state finance database, <http://esfdb.websites.bta.com/table.aspx?resourceid=11367>),

Heijden, M. van der, *Geldschieters van de stad, financiële relaties tussen burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006)

Jong, de, J. *Met goed fatsoen, De elite in een Hollandse stad, Gouda 1700-1780* (z.p. 1985)

Gelderblom, O., Jonker, J., 'Public finance and economic growth: The Case of Holland in the Seventeenth Century', *Journal of Economic History* (2011) 1-39.

Gelderblom, O., Jonker, J., 'With a view to hold: The emergence of institutional investors on the Amsterdam securities market during the seventeenth and eighteenth centuries', in: Atack, J., Neal, L., *The Origins and Development of Financial Markets and Institutions, From the Seventeenth Century to the Present* (Cambridge 2009)

Gou, L. de, *De Weeskamer van 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage 1943)

Groeneveld, F.P.H., *De economische crisis van het jaar 1720* (Groningen-Batavia 1940)

Kooimans, L., *Onder regenten, De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (z.p. 1985)

Kruif, J. de, *Liefhebbers en gewoontelezers, leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*, typoscript proefschrift (Utrecht 1999)

Lucassen, J., 'Immigranten in Holland 1600-1800, een kwantitatieve benadering',

<http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/sites/default/files/bronnen/cgm-workingpaper3.pdf>

(Amsterdam 2002)

Muinck, B.E., de *Een regentenhuishouding omstreeks 1700, gegevens uit de privé-boekhouding van Mr Cornelis de Jonge van Ellemeet, ontvanger-generaal der Verenigde Nederlanden*

(1646-1721) ('s-Gravenhage 1965)

Panhuysen, L., *Rampjaar 1672, Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*
(Amsterdam/Antwerpen 2009)

Petram, L., *De bakermat van de beurs, hoe in zeventiende-eeuws Amsterdam de moderne aandelenhandel ontstond* (Amsterdam/Antwerpen 2011)

Peuter, de, R., *Brussel in de achttiende eeuwse, sociaal-economische structuren en ontwikkelingen in een regionale hoofdstad* (Brussel 1999)

Prak, M., *Gezeten burgers, de elite in Leiden 1700-1780* (z.p. 1985)

Reilly, J.C., *International government finance and the Amsterdam capital market 1740-1815*
(Cambridge 1980)

Schalk, R., *Financing the Dutch Golden Age: The credit market of Enkhuizen, 1580-1700*,
(Masterscriptie 2010 igitur-archive.library.uu.nl)

Schnitzeler, J., 'Status op z'n Hollands. De bewoners van het Lange Voorhout en hun buitenplaatsen en tuinen tussen 1650 en 1750', *Jaarboek Die Haghe 2011*. (Verkorte versie van bachelorscriptie, volledige versie op igitur-archive.library.uu.nl)

Wijsenbeek-Olthuis, Th., *Achter de gevels van Delft, bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*(Hilversum 1987)

Wijsenbeek-Olthuis, Th., *Broncommentaren 2. Boedelinventarissen* (1995)

<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Broncommentaren/retro>

Wijsenbeek-Olthuis, Th., (red.), *Den Haag, Geschiedenis van de stad, deel 2. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005)

Zandvliet, K., *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw, Kapitaal, macht, familie en levensstijl*
(Amsterdam 2006)